

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS

UOT 372.881.113.31

Fatma Zakir qızı Ağayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-9033-3121>

LİŊVİSTİK İDEOLOGİYANIN AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ
MÜRACİƏT ETİKETLƏRİNƏ TƏSİRİ

Фатма Закир гызы Агаева
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ВЛИЯНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ НА ФОРМУЛЫ ОБРАЩЕНИЯ
ВО ФРАНЦУЗСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Fatma Zakir Aghayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

INFLUENCE OF LINGUISTIC IDEOLOGY ON CALLING EXPRESSIONS
IN AZERBAIJAN AND FRENCH LANGUAGES

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan və fransız dillərində bəzi müraciət etiketlərinin tarixi inkişaf dinamikasına diqqət yetirilmişdir. Müraciət etiketlərinin dilçilik ideologiyasına təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, dövrün siyasi-ictimai vəziyyətinin dildə, xüsusilə müraciət etiketlərində əksi nümunələrlə göstərilmişdir.

Açar sözlər: dilçilik ideologiyası, nitq etiketləri, müraciət etiketləri

Резюме. Статья посвящена исторической динамике развития некоторых формул обращения в азербайджанском и французском языках. Рассмотрено влияние формул обращения на языковую идеологию. В то же время на примерах показано отражение политической и социальной ситуации того периода в языке, особенно в формулах обращениях.

Ключевые слова. лингвистическая идеология, речевые этикетки, формулы обращения

Summary. The article focuses on the historical development dynamics of some address formulas in the Azerbaijani and French languages. The impact of address formulas on linguistic ideology is considered. At the same time, the reflection of the political and social situation of the period in the language, especially in the address formulas, is shown with examples.

Key words: linguistic ideology, speech etiquette, address formulas

İdeologiya termini XVIII əsrdə yaransa da, linqvistik ideologiya ifadəsi sosiolinqvistikanın və digər əlaqəli elmlərin təkamülü sayəsində yaxın keçmişdə meydana çıxmışdır. Linqvistik ideologiya sosiolinqvistika, antropologiya və müxtəlif mədəniyyətlərarası tədqiqatlarda di-

lin cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı bir sıra inanc və hissləri xarakterizə etmək üçün istifadə olunan bir anlayışdır. Dilçilik ideologiyası (siyasi, iqtisadi, mədəni və s. digər ideologiya formaları kimi) ideologiyanın bir forması olub, tətbiq sahəsi dilin idarə edilməsidir. İdeologiya ölkədə,

onun bir hissəsində, şəhərdə və ya başqa bir siyasi-inzibati qurumda dillərin idarə edilməsinin əsaslandığı ideyalar sistemi ilə eyniləşdirilir. Dilçilik ideologiyasının yaranmasının əsas səbəblərindən biri çoxdilli cəmiyyətlərdə sosial sinif, dini səbəblərdən dolayı mövcud dilləri daha yaxşı idarə etmək ehtiyacıdır. Linqvistik ideologiya sözügedən dildə danışanların dillərinə və yaşadıkları ictimai-mədəni sistemə qarşı münasibətlərini, həmçinin həmin sosial situasiyada onların mövcudluğunun təsir və inkişaf xüsusiyyətlərini aşkara çıxararkən insanların təcrübələri, əhval-ruhiyyələri, həmçinin maddi və siyasi maraqları nəticəsində meydana gələn həmin dil(lər)lə bağlı fərziyyələrini göstərir. Dilçilik ideologiyasının əsas məqsədi cəmiyyətin üzvləri arasında daha yaxşı ünsiyyəti təmin etməkdir.

Nitq etikətlərinin ünsiyyət prosesində istifadəsi cəmiyyətin gözə görünməyən dilçilik ideologiyasını əks etdirən mürəkkəb bir hadisədir. Nitq etikətləri qarşı tərəfə nəzakət və hörmət işarəsi olaraq hər zaman ünsiyyət prosesinin vacib bir elementi hesab olunur. Bununla belə, sözügedən nitq vahidlərinin istifadəsi situasiyadan, kontekstdən və tərəflər arasındakı münasibətdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Nitq etikətlərinin dilçilik ideologiyası ümumilikdə cəmiyyətdən təsirləndiyi kimi, bir mədəniyyətdən digərinə nisbətdə də əsaslı surətdə dəyişiklik göstərə bilər. Bəzi mədəniyyətlərdə nitq etikətlərinin istifadəsi qarşı tərəfə hörmət və nəzakət əlaməti hesab olunsada, digər mədəniyyətlərdə o lazımsız və rəsmi hesab oluna bilər.

Bundan başqa, nitq etikətlərinin istifadəsi tərəflər arasındakı münasibətlərdən, eləcə də sözügedən situasiyada tələb olunan rəsmiyyət səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq etikətləri, eyni zamanda sosial stereotipləri və sistemli ayrı-seçkiliyi də əks etdirə bilər. Buna nümunə olaraq bəzi mədəniyyətlərdə nitq etikətlərinin istifadəsinin cinsiyyətdən asılı olaraq fərqlənməsini göstərmək olar. Məsələn, fransız dilindəki qadınlara “madame” və “mademoiselle” kimi iki müraciət forması olsa da, kişilərə yalnız “monsieur” şəkildə müraciət olunur. Fransız dilindəki “mademoiselle [madmuazel]” sözü mənşəcə latın dilindəki *domnicella*, *domina* sözlərindən yaranmış, mənası *ev sahibəsi*, *arvad*

deməkdir. Özlüyündə bu söz evlilik və müəyyən bir titulun tanınmasını ehtiva edir. Bu səbəbdən də *domina ancilla* və ya *serva* (xidmətçi) kimi titullardan daha üstün hesab olunur və *bir sahənin idarəçisi* kimi qiymətləndirilir. Orta əsrlərdə “demoiselle [dömuazel]” sözü yeni məna qazınır. “Müqəddəs Eulali haqqında misralar”¹ adlı poemada və “Rolanın mahnıları”² ndə zadəgan gənc qızı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, “demoiselle” ierarxik strukturda irəli gedərək “açarlarını saxladığı evdən fərqli bir titula sahib qadın”a çevrilir. XIII əsrin birinci yarısında bu söz “evli zadəgan qadın” mənasını ifadə etməyə başlayır. Bununla belə, sözün üzərindəki qeyri-müəyyənlik davam edir. XV əsrin sonlarında “kiməsə məxsus olan qadın” mənasından çıxaraq “statuslu qadın” mənası ifadə etməyə başlamış, XVII əsrin ortalarından etibarən “bəzi üstünlükləri olan subay qadın”, nəhayət, “subay şahzadə” və hətta “kübar kişinin arvadı” mənalərini ifadə etmişdir. Yalnız XVIII əsrin sonlarına doğru “mademoiselle” sözü özünün nüfuzlu statusunu itirərək qızları ifadə etmək üçün gündəlik müraciət forması kimi işlənməyə başlayır.

XIX əsrin əvvəllərində Napoleonun hakimiyyət dövründə “mademoiselle” sözü ailə vəziyyəti ilə əlaqələndirilməyə başladı. Zəif hüquqi statusuna baxmayaraq, “madmuazel” məişətdə öz statusunu qoruyub saxlayırdı. XIX əsrin sonlarında statusunu itirmiş, daha sonra 1907-ci ildə arqotik məna ifadə etməyə başladı. Bununla belə, madmuazel teatrda, yazıçıların qələmində öz mövcudiyətini qoruyub saxlaya bilmiş, hətta teatrda aktrisanı ifadə etmək üçün də istifadə olunurdu. Məişətdə isə “müəyyən üstünlüyə sahib gənc qadın” mənası ifadə etməyə davam edirdi. Bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, qadın hüquqlarını qismən də olsa qoruyan *Napoleon məcalləsinin ləğvi*³ ilə “madmuazel” sözü nü cinsi ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirən bir çox təşkilatlar onun istifadəsinin qadağan olumasını tələb etməyə başlayırlar. Etirazların digər tərəfində isə qadının ailə vəziyyəti ilə sosial statusunun müəyyən olunma ehtimalı dayanırdı. 2012-ci ildə Fransa Baş Nazirinin göstərişi ilə hüquqi olaraq “madame” və “mademoiselle” sözlərinin rəsmi sənədlərdə istifadədən çıxarı-

¹ 880-ci ildə latın dilindən fərqli bir dildə – roman dilində – yazılmış ilk

² 1000-ci il, XI əsrə aid *Turol* adlı müəllifə aid olduğu güman edilən epik poema və mənzum şeirdir.

³ 1938-ci ildə başlamış, 1975-ci ildə başa çatmışdır.

rılması tələbi təmin olunsa da, onlar danışıqda etiket qaydası kimi mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır (5). Hətta tanımadığı qadına müraciət edərkən onun evli olmama ehtimalını nəzərə alaraq “mademoiselle” kimi müraciət olunması xüsusi incəlik hesab olunur.

Göründüyü kimi, hüquqi tədbirlərin dilçilikdə öz əksini tapması olduqca mürəkkəb məsələdir. Mövcud tarixi hadisələrin gedişatının dilin istifadə diapazonuna təsiri olduğu kimi, dilin strukturunun da müəyyən söz və ifadələrin işlənmə arealına təsiri mövcuddur. Buraya həm də dövlətin yeritdiyi ideoloji təbliğat da təsir edir.

Digər bir nümunə olaraq müasir Azərbaycan dilində qadınlara edilən müraciət forması kimi “xanım” sözünü göstərmək olar. Rəvayətə görə bu müraciət forması Böyük Monqol İmperiyasının dövrünə təsadüf edir. Məhz Çingiz xanın hakimiyyəti dövründə “xanım” müraciət forması yaranaraq məişətdə işlənməyə başlayıb. Azərbaycanda isə qədim zamanlardan xanımlara yaşa görə xüsusi müraciət formaları mövcud olmuşdur: 15 yaşına qədər olan qızlara “banu”, 15-35 yaşlı qız və qadınlara “bəyim”, 35-55 yaşlılara “xanım”, 55-75 yaşlılara “xatun”, yaşı 75-dən yuxarı olanlara isə “xanım-xatun” kimi müraciət edilmişdir. Günümüzdə bu müraciət formalarından yalnız *xanım* sözü istifadə olunur. Digərləri isə sıradan çıxmış, bəziləri dilimizdə xüsusi adlarda qorunub saxlanmaqdadır.

Azərbaycan dilində kişilərə müraciətdə “cənab, bəy”, hətta sosial və peşəkar statusundan asılı olaraq “müəllim” kimi sözlərdən istifadə olunur. Prof. H. İsxanlının bu mövzu ilə bağlı apardığı araşdırmada qeyd olunur ki, Azərbaycanın daxil olduğu mədəni-coğrafi ərazidə kişilərə müraciət forması kimi tarixən “şeyx, xacə-xoca, qazi, mövla/muala (molla), əmir, əfəndi, ağa” kimi bir sıra titullardan istifadə olunmuşdur. Müəllif sadalanan müraciət formalarının əsasən ərəb və fars dillərindən gəldiyini, əksəriyyətinin zamanında hər hansı vəzifəni ehtiva etdiyini, günümüzdə isə arxaikləşərək sıradan çıxdığını qeyd edir. Professor Orxon-Yenisey yazılarından başlayaraq, Dədə Qorqud da daxil olmaqla türk dünyasında hörmət və vəzifə ifadə edən sözlər arasında ən çox işlədilən formaların “xan” və “bəy” kəlmələri olduğunu bildirir və türk dünyasına, eləcə də Azərbaycan reallığına uyğun olan müraciət for-

masının “bəy” olduğunu vurğulamışdır. “Bəy” sözünün etimologiyasına nəzər saldıqda isə görürük ki, BƏY – əski türk cəmiyyətində xalq və dövlət qarşısında yüksək xidmətlər göstərən şəxslərə dövlətin birinci adamı tərəfindən verilən zadəgan titulusudur. Orxon kitabələrində də *bəylər* anlayışı, camaatdan fərqli olaraq, imtiyaz sahibi bir təbəqəni – əsil soylular sinfinə aidiyyəti ifadə edir. Əski türk yazılarında *beq* şəklində olan və semantik şaxələnmə keçirən “bəy” sözünün ilkin anlamı, araşdırıcılara görə, “əcdad” demək imiş. Yəni qədim türk cəmiyyətində tanrılıq kultunu lap başlanğıcda ağ geyinən və boyların başçıları olan *bəylər* icra etmişdir. Göytürklər zamanında isə türklər içərisində bəy bir titul kimi mövcud olmuşdur (Bars bəg, Ur bəg, Bəg Çor)

Bəy titulu irsi olub atadan oğula keçmişdir və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bunun izləri qorunub saxlanmışdır. Bəyliklə bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında işlədilən ən mühüm anlayışlardan biri bəy – ərəndir (“bəg-ərən”). Bəy anlayışının ən gözəl ifadəsi də budur.

Bəyliyin İlahi vergi hesab edildiyi həmin cəmiyyətdə bəy xalqın özünün seçdiyi və özünə başçı elədiyi bir şəxsdir. Bəylik yaradılışla gəlir. Bu, elə bir cəmiyyətdir ki, xaqan da bir bəydir, ata da bir bəydir. Bəy sözü boyların dilində müraciət məqamında da işlədilir. Göründüyü kimi, bəy titulunun türklərdə mənəb və vəzifə ilə hər hansı bağlılığı olmamışdır.

Oğuz cəmiyyətində bəylik elə bir anlayışdır ki, “kafər”in alıb verməyi ilə olmur. Oğuz elində bəylər alp-igid olmaları və doğruluğu sevmələri ilə tanınanlar arasından seçilirdi. İgidlik, qorxmazlıq bəyliyin başlıca şərtlərindən idi. Eyni etnik-mədəni sistemin faktı olan “Koroğlu” dastanında da “bəy” müraciət forması kimi özünü göstərir.

Bəy sözünün mənası çar Rusiyasının XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda kəndli islahatları keçirilməsi ilə dəyişmişdir. Hazırlıq prosesində yaradılmış “Bəy komissiyaları”nın işi Cənubi Qafqaz quberniyalarında ali müsəlman silkinin tərkibini müəyyən etmək idi. XIX əsrin 80-ci illərinə qədər fəaliyyət göstərmiş bəy komissiyaları ümumilikdə 1.188 nəsil əsli-nəcəbatlı “bəy nəslı” kimi tanıdı, təxminən bir o qədər, yəni 1.048 nəslə bəy titulu verilməkdən imtina etmişdi (1, s. 24). Zamanla Qafqazın müsəlman

əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, zəngin, irəli gələn şəxslərə bəy titulu verilməyə başlamışdır. Həmin dövrdə “bəy” kimi qeydə alınan şəxslərin mülkiyyətinə torpaq sahələri verilərək onlar bir növ mülkədarlara çevrilmiş, bəylik titulu verilən şəxslər sözün ifadə etdiyi əsl mənənin əksinə olaraq ədalətsizliklərə göz yummuş, hətta özləri ədalətsizlik etmişdirlər. Elə həmin dövrlərdən də “bəy” sözünə qarşı müəyyən bir mənfi stereotip yaranmışdır. XX əsrin əvvəllərində Sovet hakimiyyəti xan və bəylərə verilmiş mülkləri müsadirə edərək kəndlilərə paylamış, onların təqibinə başlamışdır. Beləcə “bəy” titulu Sovet hakimiyyəti dövründə sıradan çıxmış və günümüzdə kişilərə müraciət forması kimi qədim türk dillərindəki mənəsi ilə birlikdə geri dönməkdədir və mütəxəssislər tərəfindən ən münasib müraciət etiketi olaraq qəbul edilməkdədir.

“Müəllim” xitabından bütün kişilərə müraciət forması kimi istifadə isə günümüzdə müəllimin cəmiyyətdəki statusundan asılı olaraq arxa sıraya keçməkdədir. Eyni zamanda, tədris prosesində “müəllim” müraciət formasının istifadəsi də Azərbaycan və fransız dillərində mədəniyyətlərdən, tədrisə və öyrənənə olan münasibətdən asılı olaraq fərqlənir. Belə ki, müasir tədris metodlarına əsasən müəllimin vəzifəsi öyrətmək deyil, yol göstərməkdir və tədris prosesində müəllim özü də tədris həyata keçirdiyi qrupun bir üzvü roluna girir. Dolayısıyla Avropa mədəniyyətlərində hətta müəllimlər belə onlara müraciət forması olaraq “müəllim” sözündən istifadəni olduqca rəsmi hesab edir, “müəllim”i titul olaraq deyil, peşə olaraq qiymətləndirirlər. Azərbaycan və şərq mədəniyyətinin daha

çox yayıldığı ölkələrdə isə qədim zamanlardan müəllimə qarşı münasibət, dövrümüzdə isə müəllim və öyrənən arasındakı məsafənin hələ saxlanıldığını nəzərə alsaq, “müəllim” sözünün hörmət əlaməti olaraq müxtəlif şəxslərə işlədilməsi qismən anlaşılandır.

Göstərilən nümunələrə və araşdırılan tarixi faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, tarixi hadisələrin gedişi, cəmiyyətdəki inkişaf, siyasi məqsədlər dilə, eləcə də nitq etikətlərinə təsir etdiyi kimi dildə gedən dəyişikliklər də cəmiyyətin həyatına qarşılıqlı təsir etməkdədir. Qloballaşma dövründə nitq etikətlərində baş verən dəyişikliklər də buna nümunə ola bilər. Eyni zamanda müxtəlif sahələrdə müxtəlif nitq və müraciət etikətlərinin işlənməsi də həmin etikətləri istifadə edən şəxslərin ideologiyasını özündə ehtiva edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, nitq etikətləri cəmiyyətin gizli dilçilik ideologiyasını özündə əks etdirir. Bununla belə düzgün nitq etikətlərini seçmək üçün mədəni müxtəlifliyi, tərəflər arasındakı münasibətləri və rəsmilik dərəcəsinə nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə, bu etikətlərin istifadəsinə təsir edə biləcək cəmiyyətdəki stereotiplər və sistemli ayrı-seçkiliklər də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalədə nitq etikətlərinin işlənməsində mədəniyyətlərarası və cəmiyyətlərarası fərqlər və oxşarlıqlar öz əksini tapmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Müraciət etikətlərinin cəmiyyətin ideologiyasına təsiri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə müasir dövrdə müraciət etikətlərinin istifadəsinin ideoloji faktorlarla əlaqəsini aşkara çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Mahmudlu, Y. Azərbaycan tarixi: 9-cu sinif üçün dərslik / Y. Mahmudlu, Q. Əliyev, M. Abdullayev, [və b.] -Bakı, Şərq-Qərb, -2021, -192 s.
2. Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. / F. Cəlilov. -Bakı: Maarif, -1988, -260 s.
3. Əfzələddin Əsgər, Məmmədli Qıpçaq, Türk savaşı sənəti. -Bakı: Yazıçı, -1996. -176 s.
4. Travaux neuchâtelois de linguistique, (2011), səhifə 27-45
5. <https://www.lefigaro.fr/langue-francaise/expressions-francaises/2017/02/21/37003-20170221ARTFIG00145-mademoiselle-a-toujours-le-blues.php#:~:text=%C3%80%20l'origine%2C%20le%20mot,la%20reconnaissance%20d'un%20titre.>

E-mail: fatma_memmedova@yahoo.com

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok.,dos. C.X. Muradov,*
filol.elm.dok., prof. G.R. Sadıxova

Redaksiyaya daxil olub: 09.02.2023.